

ЎЗБЕК ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИДА ТАБИАТНИ РАМЗИЙ ОБРАЗЛАР ВОСИТАСИДА БАДИИЙ ИДРОК ЭТИШ

РУСЧА

ИНГЛИЗЧА

Ражабов Дилшод Зарипович

филология фанлари доктори, профессор

Бухоро давлат университети

Таянч сўзлар: қўшиқ, табиат тасвири, рамз, образ, мифологик қараш, мифологизация, жонлантириш, метаморфоза

Ключевые слова: песня, образ природы, символ, образ, мифологический взгляд, мифологизация, оживление, метаморфоза.

Key words: song, image of nature, symbol, image, mythological view, mythologization, revival, metamorphosis.

АННОТАЦИЯ

Мақолада ўзбек халқ қўшиқларида юртимиз табиатининг миллий поэтик қомуси ёки бадиий табиатномаси ҳақида фикрлар билдирилган. Уларда табиатни рамзий образлар воситасида бадиий идрок этишнинг ранг-баранг усуллари қўлланилган. Ўзбек халқ лирик қўшиқларида турли кўринишдаги табиат манзаралари қиёсий манба сифатида учрайди. Булардан энг кенг тарқалгани сувликлар, текисликлар, тоғликлар, ўсимликлар ва ҳайвонлар каби умумлашма образлардан иборат. Табиатдан олинган туйғулар қўшиқ мисраларига кўчирилган. Қўшиқларда табиат манзаралари шунчаки тасвирламайди, балки у орқали қўшиқ қаҳрамонининг ички кечинмалари, руҳиятида кечаётган ўзгаришлар, эҳтирослар, ишқий тугёнлар юзага чиқарилади. Халқ қўшиқларида поэтик пейзажнинг асосий бадиий вазифаси аждодларимизнинг фалсафий-эстетик қарашлари ва мулоҳазаларини баён қилиш, шунингдек, қўшиқнинг

ғоявий йўналишини теранлаштириш ва чуқурлаштиришдан иборатдир. Ҳар қандай пейзаж замирида поэтик шаклга айланган эстетик кечинмалар мақолада аёнлашади.

АННОТАЦИЯ

В статье высказываются мнения о национальной поэтической энциклопедии или художественном естествознании природы нашей страны в узбекских народных песнях. Они использовали различные приемы художественного восприятия природы через символические образы. В узбекских народных лирических песнях в качестве сравнительного источника используются сцены природы в различных формах. Наиболее распространенными из них являются общие изображения, такие как водоемы, равнины, горы, растения и животные. Эмоции, взятые у природы, перенесены в куплеты песни. В песнях не только описываются природные сцены, но через них на поверхность выносятся внутренние переживания, изменения в психике героя песни, страсти, романтические события. Основной художественной задачей поэтического пейзажа в народных песнях является выражение философско-эстетических взглядов и мнений наших предков, а также углубление и углубление идейной направленности песни. В статье раскрывается, что в основе любого пейзажа лежат эстетические переживания, ставшие поэтическими формами.

ANNOTATION

The article expresses opinions about the national poetic encyclopedia or artistic natural science of the nature of our country in Uzbek folk songs. They used various methods of artistic perception of nature through symbolic images. In Uzbek folk lyric songs, nature scenes in various forms are used as a comparative source. The most common of these are general images such as bodies of water, plains, mountains, plants and animals. Emotions taken from nature are transferred to the verses of the song. The songs not only describe natural scenes, but through them inner experiences, changes in the psyche of the hero of the song, passions, romantic events are brought to the surface. The main artistic task of the poetic landscape in folk songs is the expression of the

philosophical and aesthetic views and opinions of our ancestors, as well as the deepening and deepening of the ideological orientation of the song. The article reveals that any landscape is based on aesthetic experiences that have become poetic forms.

Кириш. Табиат тасвири инсонларнинг дунёқараши ва тафаккур даражаси билан чамбарчас боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Аввало, у асар композициясида, албатта, аниқ ғоявий мақсадни ифодалайди: а) қаҳрамон ҳаракат қиладиган табиий муҳитни кўрсатади; б) қаҳрамон характерининг у ёки бу қирраларини очишга хизмат қилади; в) асарда тасвирланаётган воқеа-ҳодисага табиий тус беради.

Табиатга мурожаат орқали борлиққа муносабат акс этар экан, бунда инсоннинг борлиқни қандай идрок этгани аёнлашади. Маълумки, ибтидоий одамлар ўзларини табиатнинг бир бўлаги деб билишган, унга сиғинишган. Бундай мифологик қарашлар эса табиат ҳодисаларини жонлантиришга олиб келган, лекин асрлар ўтиб, инсон ўзини табиатнинг узвий бир қисми деб эмас, балки унинг эгаси сифатида ҳам ҳис қила бошладики, бунинг натижасида инсон ва табиат ўртасидаги кескинлашув пайдо бўлиб, хатарли экологик муаммолар юзага келди. Табиат мувозанати издан чиқа бошлади. Инсон учун табиат томонидан хавф янада орта борди.

Асосий қисм. Халқ табиатни жуда нозик англайди. У «...рамзлар тилига катта эътибор бериб, ўзи яшаётган муҳит, ўзи ҳис қиладиган ҳақиқатларга образли муносабат билдиришга, образли мушоҳада юритишга интилади». Табиат ҳодисалари ва манзаралари қўшиқларда инсон кечинмаларининг ифодачиси сифатида турли маъноларни, турли кайфиятларни ёритишга хизмат кўрсатади.

Табиат ва инсон бирлиги муаммоси ижтимоий аҳамиятга молик тушунча бўлиб, адабиёт ва санъат доимо даврнинг долзарб муаммолари ҳамда ижтимоий ҳаёт талаблари асосида изчил ривожланиб келган.

Табиат гўзалликларини куйлаш тажрибаси аслида фольклордан бошланган. Табиат бадиий адабиётга эстетик қиммат берувчи буюк куч сифатида

қадим замонлардан бери ижодкор инсон дунёқарашининг шаклланишида муҳим роль ўйнаб келди. Инсоннинг илк поэтик қарашларида борлиқ жонли мавжудотлар олами сифатида тасвирлангани кузатилади. Чунки бир замонлар одамзод табиатдан ажралмаган ҳолда, унинг бир бўлаги сифатида яшаган, атрофдаги барча ҳодисалару нарсаларни илоҳийлаштириб қабул қилган.

Қадимги инсонлар ўз атрофини ўраб олган оламни илоҳий, мифологик идрок этишган. Табиат ва жамиятга хос хусусиятлар билан ўз хусусиятларини қиёслаган. Уларнинг ўхшашлигини кўрганда эса ҳайратланган. Мана шу ҳайрат ҳисси кўшиқларда жило топган. Табиатдан олинган туйғулар кўшиқ мисраларига кўчирилган. Кўшиқларда табиат манзаралари шунчаки тасвирламайди, балки у орқали кўшиқ қаҳрамонининг ички кечинмалари, руҳиятида кечаётган ўзгаришлар, эҳтирослар, ишқий туғёнлар юзага чиқарилади. Ҳатто табиат тасвиридан фойдаланган ҳолда, давр ва инсон қисматига доир муаммолар ҳам ифода этилади.

Ўзбек халқ кўшиқларида табиатни поэтик талқин қилиш усуллари ҳам ранг-баранг бўлиб, у халқнинг фалсафий-эстетик қарашларига боғлиқ ҳолда қуйидагича намоён бўлади:

1. Мифологизация ёки табиат ҳодисаларини поэтик мифологемалар, хаёлий-фантастик образлар воситасида тасвирлаш. Бундай кўшиқларда заминдан ўзга маконларни, рух, арвоҳ, пари каби образларни кўрамиз. Негаки, қадимги инсонлар кўзга кўриниб турган оламдан ташқари ўзга олам борлигига катта ишонч билан қараганлар ҳамда унинг мавжудлигини тасдиқлаш учун турли хаёлий мифологик образлар (дев, пари, алвасти, ажина, жин каби) ҳақида фикр юритганлар. Шулардан бири пари образидир.

Биримда кўрдим бир пари,
Кокиллари дур ҳайдари.
Ўзи жононлар сарвари,
Жонон, хаёлинг кимдадур?
Ёр, бунча зор этдинг мани?

Ёки:

Аслинг сани арабмисан, тожикмисан?

Манинг билан сирдошмисан, ётмисан?

Кўзима кўринган паризодмисан?

Йўқса, менга жавобимни бер энди.

Бу кўшиқларда пари образи орқали гўзал ёр, маъшуқа тимсоли бадиий ифода этилмоқда.

2. Жонлантириш ёки табиат ҳодисаларига инсонларга хос фазилатларни сингдириш, яъни табиатни инсонлаштириш усули. Бунга кўра, халқ кўшиқларида тасвирланаётган табиат тасвири замирида инсон руҳиятини оҳангдор, мусиқий мавжлари гавдаланганлигини, табиатнинг ранг-баранг бўёқларида лирик қаҳрамон ўй-хаёлларининг жонли оқими, инсоннинг табиий кечинмалари мужассамланганини кўриш мумкин. Масалан:

Боққа кирсам боғ шамоли,

Кокилимни ёяди.

Бу кўшиқ мисраларида шамол тимсоли жонлантирилган бўлиб, қадимги инсонлар табиатдаги жамики жонли ва жонсиз нарсаларга руҳий қувват индириб, уларга инсонга хос хусусиятларни юклаганлар. Бу тажриба ҳанузгача сақланиб келаётир.

3. Метаморфоза ёки поэтик эврилиш усули. Бу усул кўпинча мотам маросими билан боғлиқ кўшиқларда учрайди. Чунки қадимги инсонлар ўлимни бир оламдан бошқа оламга кўчиш, бир кўринишдан бошқа кўринишга эврилиш сифатида тушунишган. Шунинг учун мотам маросимига дахлдор Наврўз йўқловларида шундай мисраларга дуч келиш мумкин:

Қабрингизда сиз ўрнизга,

Қарши олди лолалар.

Кўзгинамдан қуюлади,

Ёмғир бўлиб жолалар.

Бинафшалар, ҳой бинафшалар,

Сабза уриб, қувнаб яшнанглар.

Ташлаб кетган онажонимдан,
Менга хабар бериб туринглар.

Халқ орасида лола ва лолақизғалдоқ ўтган эски йилда ўлган мархумларнинг қонидан униб чиқади, деган тасаввурлар бор. Афсоналарга кўра, ер ўлганларнинг қонини ўзига сўриб олиб, кейин уларни баҳор гулларига берармиш. Шу тариқа мархумлар иккинчи – абадий ҳаётга эришармиш.

4. Табиат ҳодисаларини манзара лирикаси воситасида тасвирлаш усули. Манзара лирикасида ғоялар кучли эҳтирос билан очиб берилади. Тасвирланаётган поэтик манзара инсон кечинмаларининг бетиним ҳаракатини ўзида мужассамлаштириб, табиат ўзгаришларини инсон руҳиятидаги ички жараёнларга боғлаб ёритиш орқали поэтик фикрни ранго-ранг оҳанглар силсиласида ифодалаш имкониятини беради.

Дарёнинг бўйида толлар соядир,
Қалдирғоч қанотин сувга ёядир.
Кўнглинг бошқа бўлса, йўлингдан қолма,
Қорақўлнинг қизи санга зоядир.

Бу қўшиқнинг дастлабки икки мисраси табиат манзарасидан иборат. Уни тинглаган кишининг кўз ўнгида беихтиёр дарё бўйидаги сўлим ва салқин гўша, толлар соя солган оромбахш макон, сув узра қанот ёйиб учаётган қалдирғочлар парвози тасвири жонланади.

5. Табиатга мурожаат қилиш усули. Кишилар ўз поэтик фикрини баён қилишда бевосита табиат ёки табиат ҳодисаларига, жонзотларга мурожаат қилиш усулидан ҳам фойдаланади. Бунда куйловчи инсониятнинг буюк паноҳи табиатга мурожаат қилиб, ундан сингил, опа, ота ва она, ёр бўлиб, дилдошлик қилишини илтимос қилади. Табиатга мурожаат қилиш уни жонлантиришдан, олам билан одам бирлигининг буюк қудратини поэтик англашдан келиб чиқади.

Гулга кўнган, булбулим,
Сайрамасанг на бўлди?
Азалдан куйган жонни,
Куйдирмасанг на бўлди?

Ёки:

Гужмоқи буғдой,
Донгинанг тўқ-ай,
Тўп бўл ўрайик,
Хўпда кўрайик.

Бу кўшиқларнинг биринчисида булбулга, иккинчисида буғдой доналарига мурожаат қилинмоқда. Маълумки, булбул шеърятда куйган, ўртанган ошиқ тимсолини ифодалаб келади. Ушбу кўшиқда ҳам унинг шу анъанавий роли сақланган.

6. Табиат монолоғи ёки табиат тилидан сўзлаш. Кўшиқларда давр дардларини, инсон қалбининг кечинмаларини, ижтимоий-сиёсий қарашларини табиат ҳодисалари, нарса ва предметлар, ўсимлик ва жониворлар тили билан ифодалаш анъанаси ҳам мавжуд. Масалан, халқ орасида машҳур бўлган «Қорадарё» кўшиғида давр дардлари ўсимликлар тилидан қуйидагича баён қилинади:

Арпа айтар замон-замон,
Сувсизликдан бўлдим сомон.
Мен бўлмасам нон қайдадир,
Тўлмадингми, Қорадарё?

Буғдой айтар олишаман,
Тўйларга хўп ярашаман.
Ўқловларга ёвушаман,
Тўлмадингми, Қорадарё?

Хуллас, ўзбек халқ кўшиқларида юртимиз табиатининг миллий поэтик қомуси ёки бадий табиатномаси яратилган. Уларда табиатни рамзий образлар воситасида бадий идрок этишнинг ранг-баранг усуллари қўлланилган.

Табиат ҳодисаларини тўла идрок эта олмаган қадимги одамлар табиатнинг сиру синоатларини жонли мавжудот сифатида тасаввур қилишган. Бадий тафаккурнинг мана шундай дастлабки маҳсуллари аجدодларимизнинг табиат

культлари билан боғлиқ тасаввурларини келтириб чиқарган. Табиат культлари билан боғлиқ тасаввурлар эса бора-бора бадиий тафаккур тадрижий тараққиётига ўз таъсирини ўтказиб, поэтик тасвирда табиат унсурларига мурожаат этиш ҳодисасини ҳосил қилган.

Халқ кўшиқларида поэтик пейзажнинг асосий бадиий вазифаси аждодларимизнинг фалсафий-эстетик қарашлари ва мулоҳазаларини баён қилиш, шунингдек, кўшиқнинг ғоявий йўналишини теранлаштириш ва чуқурлаштиришдан иборатдир. Ҳар қандай пейзаж замирида поэтик шаклга айланган эстетик кечинмалар ётиши аёнлашади.

Инсон ўзини ўраб олган табиат оламини, ундаги воқеа-ҳодисаларни, нарсаларни жамият тараққиётининг турли босқичларида турлича тафаккур даражаси билан тушуниб, бу борадаги билимларини ўз ижодида намоён қилиб келган. Ҳатто инсон ўз ҳаётига хос турли хил ижтимоий-руҳий қонуниятларни, ижтимоий ҳодисалар моҳиятини табиат оламига хос қонуниятлар билан чоғиштириб, улар ўзаро бир-бирига боғлиқ равишда юзага чиқади деб тушунган ҳолда ижтимоий-руҳий қонуниятларнинг воқеликка айланиш асосларини билишга интилган. Инсоннинг табиат ва жамият ҳақидаги дастлабки тушунчалари рамзий образлар замирида ҳалигача поэтик ижодда сақланиб келмоқда. Инсон руҳий оламига хос воқеа-ҳодисаларнинг табиат ҳодисалари ва манзаралари билан қиёсланиши халқ оғзаки ижодида ажойиб санъат – образли параллелизмнинг юзага келишига туртки бўлган.

Ўзбек халқ лирик кўшиқларида турли кўринишдаги табиат манзаралари қиёсий манба сифатида учрайди. Булардан энг кенг тарқалгани сувликлар, текисликлар, тоғликлар, ўсимликлар ва ҳайвонлар каби умумлашма образлардан иборат.

Осмондаги ойга кўлим етмайди,
Шу дунёда куйган мендан ўтмайди.
Юрагимда фарзандсизлик доғи бор,
Қанча-қанча дори кўйсам битмайди.

Халқ орасида ой ҳақида жуда кўп афсоналар яратилган. «Ширин қиз», «Ой билан Ширин» каби афсоналар шулар жумласидандир. Уларда асосан, ойнанинг ўз ҳуснидан мақтаниши ва гўзал қиз Ширин билан ҳусн талашиб беллашиши ҳамда бунда мағлуб бўлиб қаттиқ хижолатга қолиши, сўнгра уятдан юзига доғ тушиши ва осмону фалакка қочиб кетиши ҳикоя қилинади. Ана шундан келиб чиқиб, юқоридаги қўшиқда юрагини фарзандсизлик доғи ўртаган инсоннинг қалб кечинмалари ойнанинг ҳолатидан ҳам оғирроқлиги баён этилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдуллаев О. Ўткир сўз қолмаса... // Жаҳон адабиёти. – 1997. – № 3. – Б. 98-104.
2. Алавия М. Ўзбек халқ қўшиқлари, 98-б.
3. Бухор элда гул сайли. Бухоро халқ қўшиқлари ва термалари. – Тошкент: Муҳаррир, 2010. – Б.119.
4. Бўзлардан учган ғазал-ай, 113-114-бетлар.
5. Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклори. – Т.: Фан, 2004. – Б.27.